1918–1920Ի ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆԸ ՖՐԱՆՍԱՅԻ, ՄԵԾ ԲՐԻՏԱՆԻԱՅԻ ԵՒ ԱՄՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ

ԳԱՅԻԱՆԷ ՄԱԽՄՈՒՐԵԱՆ
ggmakhm@hotmail.com

ՄՈՒՏՔ

Յօդուածում վերլուծւում է Ֆրանսայի, Բրիտանիայի եւ ԱՄՆի քաղաքական եւ ռազմական գործիչների գնահատականների եւ վերաբերմունքի փոփոխութիւնը անկախ Հայաստանի Հանրապետութեան կերտման, Արեւմտեան Հայաստանի օսմանեան լծից ազատագրման եւ այդ երկու մասերից միացեալ պետութեան ստեղծման հեռանկարների հանդէպ: Դաշնակից տէրութիւնների կարծիքը ՀՀի մասին մեծապէս ձեւաւորում էր նրանց վերաբերմունքը Հայկական Հարցի նկատմամբ, ուստի նրանց հետ արդիւնաւէտ աշխատելու համար անհրաժեշտ է արտաքին գործընկերների հայեացքների խորը ուսումնասիրութիւն: Արեւմտեան քաղաքական գործիչների վերաբերմունքը յաճախ կախման մէջ է եղել նրանց հետապնդած շահ-նպատակներից, այնուամենայնիւ, այն մշակւում էր՝ ելնելով առկայ իրադարձութիւններից ու հայկական իշխանութիւնների աշխատանքից: Կիրառելով երեք տէրութիւնների գործունէութեան համեմատական վերլուծութիւն ու ժամանակագրական զուգադրութիւն, ինչպէս նաեւ նոր արխիւային նիւթի եւ թեմային վերաբերող արդի հրապարակումների միաձուլում՝ յօդուածը քննարկում է, թէ որքանով է հայկական անկախութեան ընկալումը արտացոլուել՝ Հայաստանի Հանրապետութեան նկատմամբ Բրիտանիայի, Ֆրանսայի եւ ԱՄՆի ընթացիկ ու յետագայ քաղաքականութեան մէջ: Փաստացի նիւթի զգալի մասը, յօդուածի բուն թեման ու առաջարկուող եզրակացութիւնները առաջին անգամ են ներկայացւում ընթերցողին:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆԸ ՈՐՊԷՍ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹԻՒՆ՝ 1917Ի ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԵՒ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ

1917ի բոլշեւիկեան յեղափոխութիւնը դրդեց օսմանեան բանակին իւր նախորդ նահանջներից ու պաշտպանութիւնից անցնել լայնածաւալ յարձակման՝ կովկասեան ամբողջ ճակատով: Սա յանգեց հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյութիւնը եւ ամբողջ տարածքը պաշտպանելու անհրաժեշտութեան: Հայաստանի անկախութիւնը առաւել արդիւնաւէտ գործիքն էր, այդ խնդիրը լուծելու համար:

Երբ 1917 Նոյեմբերի 23ին հայոց ռազմական յանձնակատարի ժամա-

նակաւոր պաշտօնատար, աւագ զօրավար Լեւոն Թադէոսի Տիգրանեանը (Լէոնիդ Թադդէի Տիգրանով), դոկտոր Հ. Զաւրեանն ու փոխգնդապետ Նիկողայոս Մելիք-Փարսադանեանը (Նիկոլայ Ալեքսանդրի Մելիք-Պարսադանով) Պետրոգրադում Ֆրանսայի դեսպան Ժ. Նուլանսի հետ հանդիպման քննարկել են ֆրանսացու առաջադրած հարցը՝ կովկասեան ճակատի համար հայկական զօրամիաւորումներ կազմաւորելու մասին: Դեսպանը «այդքան անյուսալի» էր համարում Ռուսաստանի վիճակը, որ հայերին խորհուրդ էր տալիս յենուել միայն սեփական ուժերի վրայ եւ զբաղուել ազգային բանակաշինութեամբ, «այլապէս հայերին սպառնում էր վերջնական կործանում»:

Ֆրանսան պատրաստ էր սատարել այդ գործին, քանի որ «*անկախ Հայաստանի կերտումը մտնում էր նրա ցանկութիւնների շրջանակի մէջ*»: Դեսպանը խոստացել էր բարոյական ու նիւթական օգնութիւն, իսկ հայերը «*պէտք է կազմակերպէին որեւէ պատասխանատու մարմին, որը կը վայելէր ազգի վստահութիւնը եւ կը կարողանար գործել իբրեւ կառավարութիւն*»[1]: Ի պատասխան՝ խօսակիցները Նուլանսին պատմել են Հայոց Ազգային ժողովի եւ Փարիզում նրա ներկայացուցիչ Պօղոս Նուբարի մասին[2]: Նորութիւնը ողջունելի էր, քանի որ դեսպանը Նուբարի մտերիմներից էր:

Ֆրանսացին հիւրերին առաջարկեց կապեր հաստատել նաեւ բրիտանացիների եւ ամերիկացիների հետ, եւ աւելի մանրամասն զրուցել Պետրոգրադում ֆրանսական ռազմական առաքելութեան պետ, զօրավար Ա. Նիսսէլի հետ: Վերջինս հաստատեց Ֆրանսայի՝ հայերին փող, հրահանգիչներ ու հանդերձանք տրամադրելու պատրաստակամութիւնը: Նիսսէլը նաեւ նշեց Թիֆլիսում գործող Ֆրանսայի ռազմական գործակալ, փոխգնդապետ Պ.-Օ. Շարդինյիի կարծիքն իմանալու անհրաժեշտութիւնը: Զօրավարը զգուշացրեց Ռուսաստանում յեղափոխութեան եւ անիշխանութեան խորացման վտանգի մասին. այն դժուարացնելու էր բանակաշինութիւնն ու յանգեցնելու էր հայերի մեկուսացմանը: Նա խնդրեց մշտական կապ պահպանել իր, բրիտանացի եւ ամերիկացի ռազմական կցորդների հետ:

Այդ հարցի առնչութեամբ, 1917ի Նոյեմբերի 24ին Բրիտանիայի ռազմական կցորդ, զօրավար Ա. Նոքսը յայտարարեց, թէ Լոնդոնին շաբաթներ են հարկաւոր խնդիրը վերլուծելու համար: Ըստ Տիգրանեանի, Զաւրեանի եւ Մելիք-Փարսադանեանի, Նոքսը «*թերագնահատեց նրանց առաջարկից բխող Դաշնակիցների շահը*»: Բրիտանացին ցածր էր գնահատում հայերի կազմակերպուածութիւնը, չէր ցանկանում մեծ գումարներ

[1] Հայաստանի Ազգային Արխիւ (ՀԱԱ), ֆոնդ 1267, ցուցակ 2, գործ 105, թերթ 1:

[2] Նրա մասին տե՛ս՝ Մ. Մարտիրոսեան, «Ազգային մեծ գործիչը եւ բարերարը. Պօղոս Նուբար փաշա», *Պատմաբանասիրական հանդէս*, 1:2021, էջ 3-25:

տրամադրել եւ հայերին խորհուրդ տուեց գործակցել կազակների հետ: Նման միտք արտայայտեց նաեւ նրա ամերիկացի պաշտօնակից զօրավար Ջադսոնը: Ըստ նրա՝ ԱՄՆի կառավարութիւնը, «*անկասկած, կը գայ հայերին օգնութեանը՝ Ռուսաստանում որոշ կարգ ու կանոն հաստատուելուց յետոյ*»[3]: Այժմ նա առաջարկում էր հանդարտ սպասել, մինչեւ իրադարձութիւնները իրենք իրենց կարգաւորուեն: Այնինչ, լայնածաւալ ճգնաժամի եւ քաղաքական միայնութեան պայմաններում Հայաստանին՝ բոլոր երկիւղներով հանդերձ, հարկաւոր էր ոչ թէ յետաձգել, այլ արագացնել անկախութեան ընդունումը: Հասկանալի է, որ որքան լուրջ է վտանգը, այնքան շատ պէտք է լինի այդ հասարակութեան ազատութիւնը, ինքնուրոյնութիւնն ու նախաձեռնութիւնը: Սրանք ցանկացած ինքնապահպանման կենսական միջոցներն են:

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՒ 1918ԻՆ ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՃԱԿԱՏԻ ՀԱՅԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ՝ ՈՐՊԷՍ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ԵՐԿՈՒ ՆԱԽԱԴՐԵԱԼ ՈՒ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹԻՒՆ

Երեք պետութիւններից Ֆրանսան էր բոլորից աւելի սատարում Հայաստանի անկախութեանը: Անկախութիւնը դիտւում էր որպէս ազգի ինքնակազմակերպման եւ ազգապահպանման միակ միջոց: 1917ի Դեկտեմբերի 9ին Շարդինյին տեղեկացրեց Նուլանսին, որ ռուսա եւ թրքահայերը միանգամայն ունակ են միասնական պետութիւն ստեղծելու: Յաղթանակից յետոյ Դաշնակիցները կարող են ձեւաւորել նման միաւոր՝ միջազգային համաժողովի անունից: Քանի որ Նուլանսը սերտօրէն առնչւում էր Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահի, Կ.Պոլսում ՀՀ պատուիրակութեան ղեկավար Աւետիս Ահարոնեանի հետ, Շարդինյին թելադրում էր սատարել ինքնապաշտպանութեան եռանդուն կազմակերպիչ Ա. Թորգոմին (Արշակ Երուանդեան) եւ օգնել նրան նոր գումարտակներ կազմակերպելու խնդրում: Չէ՞ որ հայերը իրենց բանակ էին հրաւիրում բրիտանացի եւ ֆրանսացի հրահանգիչներ ու հսկիչներ: Այնինչ, ռուսական բանակը՝ նրան տրամադրուած հսկայ գումարներով հանդերձ, գտնւում էր անյուսալի վիճակում[4]:

Ֆրանսայի վարչապետ Ժորժ Կլեմանսոյին 1918ի Յուլիսի 12ին յղած նամակում Նուբարը նշել է ֆորէյն օֆիսի ղեկավար Ա. Բալֆուրի ամսի 11-ին համայնքների պալատում արտասանած ճառը: Վերջինս պնդում էր հայերի բաւարար չափով զարգացած լինելը, որպէսզի Դաշնակիցները կարգաւորեն նրանց ճակատագիրը ազգերի ինքնորոշման սկզբունքով: Նամակի հեղինակը մտահոգ էր, որ Պոլսում գումարուելիք Քառեակի խորհրդաժողովը ՀՀին չպարտադրէր Բաթումի պայմանագրի վաւերա-

[3] ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 105, թ. 2:
[4] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 5, թ. 1:

ցումը: Սա կը ստիպէր Երեւանին «*համաձայնուել փոքր, իրեն անկախ անուանող, բայց յետագայում Գերմանիայի վասալ դարձած* [Բաթումի պայմանագրի սահմաններով գծած Հայաստանի] *Հանրապետութեան հետ*»: Այնինչ, 25 հազ. հայ, որոնք քաջաբար կռւում էին կովկասեան ճակատում, բարոյանիւթական աջակցութեան սուր կարիք ունէին: Ուստի Ֆրանսան պէտք է մերժի Պոլսի բանակցութիւնները: Նուբարը պահանջում էր Կլեմանսոյի կառավարութիւնից «*արդարութիւն դրսեւորել յաղթանակի օրը հայերի ու նրանց ազգային իղձերի կատարման նկատմամբ*»[5]:

1918 Օգոստոսի 4ին եւ Սեպտեմբերի 6ին Գերմանիայում ՀՀ կառավարութեան ներկայացուցիչներ Համօ Օհանջանեանն եւ Արշակ Զուրաբեանը տեղեկացնում են Բեռլինում ՌԽԴՍՀ լիազօր ներկայացուցիչ Ա. Իոֆֆէի[6] հետ ունեցած իրենց բանակցութիւնների մասին: Վերջինս կտրականապէս մերժում էր նախ ամբողջ Անդրկովկասի, այնուհետեւ՝ հայերի անկախութիւնը: Գերմանիան «վերին աստիճանի թանկ էր համարում» բոլշեւիկների հետ հաստատուած լաւ յարաբերութիւններն, իսկ Աւստրօ-Հունգարիայի հետ բանակցելիս Մոսկուան միայն Վրաստանն էր զիջում: Գերմանիային տրամադրուելիք նաւթի դիմաց Բաքուն վերադարձնում էին Ռուսաստանին, եւ Բեռլինը խոստացաւ զերծ մնալ քաղաքական մեքենայութիւններից[7]:

ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԸ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻՑ ՅԵՏՈՅ

Դաշնակիցների յաղթանակից յետոյ ՀՀ կառավարութիւնը 1918ի Դեկտեմբերի 7ին հաստատեց հրահանգ՝ Դաշնակից պետութիւններ ուղարկըւող պատուիրակութեան համար: Այն նախատեսում էր.-

- Հայաստանի ներքին ինքնավարութիւն եւ քաղաքական ու ռազմական օրէնքների ինքնուրոյն ստեղծում: Արտաքին քաղաքականութեան առումով Հայաստանի անկախութիւնը սահմանափակուելու է այնչափ միայն, որչափ դա անհրաժեշտ կը լինի ապահովութիւն, հովանաւորութիւն եւ աջակցութիւն ձեռք բերելու համար:
- Հայաստանի մշտական չէզոքութիւնը ապահովուելու է միջազգային երաշխիքներով:
- Հայաստանի անկախութեան ապահովումը պէտք է որոնել մէկ կամ միքանի պետութիւնների դիւանագիտական եւ ռազմական պաշտպանու-

---

[5] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 357, թ. 268–269:

[6] Աւելի մանրամասն տե՛ս՝ А. Ю. Ватлин, Л. В. Ланник, Т. Пентер, *Берлинская миссия полпреда Иоффе 1928 г., Документы*, (*Ա. Յու. Վատլին, Լ. Վ. Լաննիկ, Տ. Պենտէր, Լիազօր ներկայացուցիչ Իոֆֆէի 1928ի Բեռլինի առաքելութիւնը. Փաստաթղթեր*) Մոսկուա, Политическая энциклопедия (քաղաքական հանրագիտարան), 2023:

[7] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 80, թ. 28 եւ գ. 656, թ. 132 դարձ.:

թիւնում. գերադասելի է մէկ պետութեան հովանաւորութիւնը: Մեծ պետութիւնների շարքում նախընտրելի է այն մէկի հովանաւորութիւնը, որն իր աշխարհագրական դիրքի եւ քաղաքական միտումների էութեամբ ազատ է տարածքային ձգտումներից եւ մեր երկրի ներքին քաղաքական կեանքին միջամտելու հակումներից:

- Հայաստանը կարող է դաշնային կամ համադաշնային կապեր հաստատել հարեւան պետութիւնների հետ: Եթէ մեծ պետութիւններից որեւէ մէկը չմտնի համադաշնութիւն՝ չէզոքութեան եւ հովանաւորութեան պայմանները մնում են ուժի մէջ:
- Առանձին անելիքներ.- Ձգտել որ Դաշնակից պետութիւնները եւ Միացեալ Նահանգները իրենց դիւանագիտական ներկայացուցիչներին ուղարկեն Երեւան եւ ընդունեն մեր ներկայացուցչին, առանց սպասելու որ Հայաստանի միջազգային դրութիւնը վերջնականապէս որոշուի: Այժմ եւեթ պարտաւորեցնել Թուրքիային պարպել Անդրկովկասը մինչեւ 1914ի սահմանները՝ յանձնելով Հայաստանին իրեն պատկանող հողերը՝ բոլոր ամրութիւններով եւ ռազմամթերքներով, փոստ-հեռագրային եւ անշարժ ամբողջ ունեցուածքով[8]:

Նոյն Դեկտեմբերին Նուբարի ղեկավարած Հայ Ազգային պատուիրակութիւնը «Հայկական դատի մասին» վերնագրեալ յուշագիր ներկայացրեց Դաշնակից Գերագոյն ռազմական խորհուրդ: Այն հայցում էր ազատ, միացեալ, անկախ հայրենիք «*Մեծ Տէրութիւնների եւ Միացեալ Նահանգների պաշտպանութեան ներքոյ*»: Այդ երկրներից մէկը՝ որպէս հոգատար, «*պէտք է տարիներ շարունակ կազմակերպի եւ ղեկավարի նոր պետութիւնը*»[9]: Նա պէտք է կարգադրի սահմանադիր ժողովի հրաւէրն ու «բաւականին երկար» իրականացնի ժամանակաւոր կառավարումը, այդ թըւում՝ գաղթականների հայրենադարձն ու տնտեսական զարգացումը, «*որպէսզի խնամարկեալ Հայաստանը հասունանայ մինչ լիակատար քաղաքական անկախութիւն*»:

Ազգային պատուիրակութիւնը չէր կասկածում, որ «*նորաստեղծ հայկական Արարատեան հանրապետութիւնը պատրաստակամութեամբ կը միանայ նոր հայկական պետութեանը*»՝ ձեւաւորելով միացեալ ամբողջութիւն: Այդ ինքնավար պետութիւնը, պատնէշ էր դառնալու «*խաղաղութեանն ու քաղաքակրթութեանը իրապէս սպառնացող*» պան-թուրանական շարժման առջեւ[10]: Սա էր հին, քաղաքակիրթ ժողովրդի մնացորդները փրկելու միակ լուծումը:

---

[8] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 183, թ. 7-8. նաեւ՝ Ս. Ղ. Ղազարեան, «Հայաստանի Հանրապետութեան քաղաքականութիւնը Հայկական Հարցում 1919–1920 թթ.», *Բանբեր Երեւանի համալսարանի*, 3:2002, էջ 177:

[9] *Memorandum On the Armenian Question, Armenian National Delegation at Paris*, 2nd issue, London., Waterlow Brothers & Layton Ltd., 1918, էջ 15:

[10] *Memorandum On the Armenian Question*, էջ 16:

Շուտով՝ 1919ի Յունուարի 13ին, Ալեքսանդրապոլում ՀՀ կառավարութեան ներկայացուցիչ Սիրական Տիգրանեանը տեղեկացրեց Ահարոնեանին՝ Անդրկովկասում բրիտանական զօրքի հրամանատար, զօրավար Ջ. Ֆորեստիէ-Ուոքըրի հետ իր բանակցութիւնների մասին: Զօրավարը պատմեց 1917ի դեկտեմբերեան այն համաձայնագրի մասին, որն ամբողջ երկրամասը ճանաչեց բրիտանական շահերի ոլորտ: Ըստ զօրավարի, նրա կայսրութիւնը «*շատ հաւանում եւ աջակցում էր անկախ հանրապետութիւնների գոյութեանը*»[11]: Ֆորեստիէ-Ուոքըրն հետաքրքրուած էր Ռուսաստանի սահմանադրական միապետութեան կողմնակից, Ռուսաստանի հարաւում ստեղծած Կամաւորական բանակի գլխաւոր հրամանատար, զօրավար տեղապահ Անտոն Դենիկինի վերաբերմունքով՝ հայկական անկախութեան հանդէպ: Սահմանների առնչութեամբ զօրավարը զատեց Բաթումը որպէս բրիտանական նահանգապետութիւն ու հեշտութեամբ Հայաստանին էր միացնում Կարսը, «*երբ համոզուի, որ նման Հայաստանը (կամայ-ակամայ) չի միանայ Ռուսաստանին*»[12]: Հակառակ դէպքում, Բրիտանիան կը ցանկանայ տեսնել այդ երկու տարածքները Ռուսաստանից դուրս:

Այդ զրոյցից յետոյ հրամանատարը Երեւան ուղարկեց գնդապետ Ք. Տեմպերլիին: Վերջինս խօսում էր մէկ պաշտպանող տէրութեան ենթակայ՝ Ալեքսանդրապոլից Մերսին փոռուած Հայաստանի մասին: Արեւելեան Հայաստանը միացւում էր Արեւմտեանին՝ որպէս միասնական պետութիւն, քանի որ օսմանեան մասը «*պէտք է ցանկացած պարագայում ազատուէր թուրքական լծից*»: Տեմպերլին կրկնեց Յունուարի 10ին հրապարակուած Դաշնակիցների յայտարարութիւնը, աւելացնելով, թէ՝ «*Մէկ ամիս առաջ այդ ամէնը մեզ դեռեւս պարզ չէր*»[13]: Բրիտանացին դժգոհում էր ՀՀ պատուիրակութեան Փարիզ ուշ ժամանելուց, իսկ նրա խօսքերը հաստատեցին Օհանջանեանը Բեռլինից ու Բաքուի Ազգային խորհրդի լիազօր Սարգիս Արարատեանի Յունուարի 21ի գաղտնի հեռագիրը՝ ՀՀ կառավարութեանը: Տեմպերլին պատմում էր Արեւմտեան Հայաստանի վերջնական անջատման եւ «*ձեր շրջանի թուրքականին հաւանական միացման*» մասին[14]: Արարատեանը նշեց, որ բրիտանացիները ճանաչում են Կովկասի տեղական կառավարութիւնները, սատարում են Բաքուի Հայ Ազգային խորհրդին՝ Վանի, Սալմաստի, Ուրմիայի գաղթականներին պահելու գործում եւ օգնում տուն վերադարձնել Բաքուի 40,000 հայերին: Լիազօրը շեշտում էր ՀՀ Փարիզի համաժողովում ներկայացուած լինելու անհրաժեշտութիւնը:

---

[11] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 65, թ. 1:
[12] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 65, թ. 2–3:
[13] Մէջբերումներ՝ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 65, թ. 3:
[14] ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 40, թ. 78:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆԸ ՈՐՊԷՍ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՕՆ, 1919ԻՆ

Փետրուարի 12ին Ահարոնեանն ու Նուբարը «Հայկական Հարցը Խաղաղութեան համաժողովի առջեւ» վերնագրեալ յուշագիր ներկայացրեցին Փարիզի համաժողովի դիւան: Այդ փաստաթուղթը տեղեկացրեց նրա մասնակիցներին, թէ «Հայ Ազգային պատուիրակութիւնը՝ այն ազգի միահամուռ կամքով, որի մի մասը Կովկասում արդէն ձեւաւորեց անկախ հանրապետութիւն, հռչակեց միասնական Հայաստանի անկախութիւնը, ինչի մասին 1918ի Նոյեմբերի 30ի իր յայտագրով տեղեկացրեց դաշնակից կառավարութիւններին»[15]: Միացեալ պատուիրակութիւնը նշեց իր ժողովրդի «ինքնակամ ու բնական» մասնակցութիւնը աշխարհամարտի բոլոր հիմնական ճակատների մարտերին: Դա ամէնից առաջ Կովկասի ճակատն էր, որտեղ իր պետութիւնը կերտող ազգը 1918 Փետրուարի 5ից Հոկտեմբերի 18ը միայնակ դիմադրում էր օսմանեան բանակին[16]: Այնուհետեւ նըշւում էին Պաղեստինի ճակատը՝ Հայկական լեգէոնով, Ֆրանսայի, Բրիտանիայի, ԱՄՆի զօրքերը (50 հազ. հայերով), եւ Արեւելեան, Արեւմտեան ու Կովկասի ճակատները՝ ռուսական բանակի 250 հազ. հայ զինուորներով[17]:

Յուշագրում նշւում էր Օսմանեան կայսրութիւնում 1915-18ին սոսկալի Եղեռնի զոհերի մասին, երբ «*Հայաստանը մահուանն աւելի շատ տուրք է տուել, քան պատերազմող տէրութիւններից որեւէ մէկը*»[18]: Այդ զոհերն իսկ

---

[15] ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 2, գ. 1005, թ. 1. նաեւ՝ R. Hovannisian, *The Republic of Armenia, vol. I*, University of California Press, Berkeley & Los Angeles, 1971, էջ 258:

[16] 5 Փետրուար 1918ին օսմանեան 3րդ բանակը յարձակում էր սկսել Բիթլիսից Տիրեբոլի վրայ (Necmi Koral, *Birinci Dünya Harbi Idari Faaliyetler ve Lojistik*, Ankara, T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanliği, 1985, էջ 492): Փետրուարի 12ին հրամանատար Վեհիբ փաշան յայտագիր յղեց յարձակում սկսելու մասին (*Документы и матерьялы по внешней политике Закавказья и Грузіи (Փաստաթուղթեր ու նիւթեր Անդրկովկասի եւ Վրաստանի արտաքին քաղաքականութեան վերաբերեալ),* Թիֆլիս, Типограф. Правит. Груз. Респ., 1919, էջ 48–49: 1918ի Հոկտեմբերի 18ին հայկական ինքնապաշտպանութեան ուժերը յաղթանակ տարան Մսմնա գիւղի մօտ, կասեցնելով օսմանեան բանակի առաջխաղացումը Ղարաբաղում (ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 309, թ. 204):

[17] *Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հտր. VI, Հայաստանը 1870-1917 թուականներին*, ՀՍՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1981, էջ 547. նաեւ՝ А. О. Арутюнян, *Кавказский фронт 1914–1917 гг. (Ա. Հ. Յարութիւնեան, Կովկասի ռազմաճակատը 1914-1917 թթ.)*, Հայաստան, Երեւան, 1971, էջ 296. նաեւ՝ ԱՄՆում Բրիտանիայի նախկին դեսպան, Լորդերի պալատի անդամ, դերկոմս Ջէյմս Բրայսի՝ արտգործնախարար Ա. Բալֆուրին 30 Սեպտեմբեր 1918ին հասցէագրած նամակն ու Հոկտեմբեր 3ի նախարարի տեղակալ Ռ. Սեսիլի պատասխանը Բրայսին՝ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 357, թ. 270, 273-273 դարձ.:

[18] Աւելի մանրամասն տե՛ս՝ J. H. Count von Bernstorff, *Memoirs of Count Bernstorff*,

«անկախութեան իրաւունք են տալիս» երկրին, որը լրացնում են պատմաքաղաքական, էթիկայի եւ բարոյական փաստարկները, քանի որ բարեփոխումների օսմասնեան բոլոր ծրագրերը արեան մէջ են խեղդուել նրա կառավարութեան կողմից[19]: Բ. Դուռը կիրառում էր սպանութիւն ու կողոպուտ, խոշտանգում եւ անարգանք, բռնի մահմեդականացում ու սովամահութիւն: Ուստի, Դաշնակիցները «*պարտականութիւն են ստանձնել ազատել Հայաստանը պատմութեան մէջ աննախադէպ բռնակալութիւնից: Ազգերի պատերազմն ու նրան յաջորդած ազգերի խաղաղութիւնը պէտք է Հայաստանին բերեն լիակատար անկախութիւն*»[20]:

Կիլիկիայով հանդերձ, արեւմտեան վեց նահանգներից ու Տրապիզոնից բացի, պատուիրակութիւնը միացեալ պետութեան մէջ էր ընդգրկում «*Կովկասում առկայ Հայկական Հանրապետութեան ամբողջ տարածքը*», այդ թւում՝ Երեւանի նահանգը, Թիֆլիսի նախկին նահանգի հարաւը, Ելիզաւետպոլի նահանգի հարաւ-արեւմուտքը եւ Կարսի մարզը՝ առանց Արդահանից հիւսիս գտնուող մասի:

Քանի որ մինչեւ 1919ի Մայիսը՝ Խաղաղութեան խորհրդաժողովի առաջին փուլում, մեծ տէրութիւնները չէին կիրառում ազատագրուած ժողովուրդների եւ նրանց աւերուած եւ ամայացած տարածքների անկախացման յստակ վարքագիծ, Միացեալ պատուիրակութիւնը հայցում էր Դաշնակիցների համահաւաք պաշտպանութիւն կամ Ազգերի Լիգային անդամակցած Հայաստանի խնամակալութիւն: Հոգատարին, որը պէտք է գործէր 20 տարուց ոչ աւելի, հարկաւոր էր համաձայնեցնել «*Փարիզում այժմ գումարուած եւ ամբողջ ազգը ներկայացնող հայկական խորհրդաժողովի հետ*»: Վեհաժողովից պահանջում էին ստեղծել «*ջարդերի, վտարումների, թալանի եւ աւերումների ժամանակ*» կրած կորուստների հատուցման համակարգ: Թուրք եւ թաթար իշխանութիւնները ենթակայ էին հարկադիր տարհանման: Բնակչութիւնը պէտք է զինաթափուէր, եւ «*պատժուէին բոլոր նրանք, ովքեր մասնակցում էին ջարդերի, բռնութիւնների, թալանի եւ զոհուածների ունեցուածքի զաւթմանը*»: Հարկաւոր էր հեռացնել բոլոր ա-

---

transl. E. Sutton, Random House, New York, 1936. նաեւ՝ V. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide, Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Berghahn Books, Providence RI and Oxford, 1995. նաեւ՝ *Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913–1919)*, *Материалы Политархива МИДа кайзеровской Германии* (Հայկական Հարցը եւ հայերի ցեղասպանութիւնը Թուրքիայում *(1913-1919)*, Կայզէրական Գերմանիայի ԱԳՆի Քաղարխիւի նիւթերը, Ժողովածու), Сборник, Сост. В. А. Микаелян (կազմ. Վ. Ա. Միքայէլեան), Գիտութիւն, Երեւան, 1995, էջ 498. նաեւ՝ R. Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, Odile Jacob, Paris, 2006, էջ 885-90. նաեւ՝ E. Rogan, *The Fall of the Ottomans, The Great War in the Middle East*, Basic Books, New York, 2015, էջ 387:

[19] ՀԱԱ, ֆ. 1021, g. 2, գ. 1005, թ. 1:

[20] ՀԱԱ, ֆ. 1021, g. 2, գ. 1005, թ. 3:

ազակներին եւ ուրացող քոչուոր ցեղերը, ներառեալ «*երիտթուրքական վարչակարգի ներքոյ վերաբնակուած մահմեդական գաղութարարներին*»[21]: Վերջապէս, հարկաւոր էր վճռապէս ազատել բոլոր կանանց, օրիորդներին, երեխաներին հարէմներից ու բռնի իսլամացումից: Թուրքիայում առկայ հայկական գոյքի տնօրինման իրաւունքը վստահուեց Պոլսի հայ կրօնական իշխանութիւններին: 5 տարուայ ընթացքում տարագրեալներն ու նրանց երեխաները կարող էին ստանալ Հայաստանի քաղաքացիութիւն՝ տեղեակ պահելով երկու երկրների իշխանութիւններին:

Հայաստանն էլ համաձայն էր ստանձնել օսմանեան պարտքի մի մասը՝ 1914ի դրութեամբ: Ահարոնեանն ու Նուբարը վստահեցնում էին յուշագրի վերջնամասում, թէ «*խաղաղ, արդար եւ ազատ հասարակարգի պայմաններում, ինչպէս եւ Ազգերի Լիգայի բարի կամքի եւ խոհուն օգնութեան ու հոգատար տէրութեան համագործակցութեան շնորհիւ Հայաստանն արագ կը վերածուի բարգաւաճ ու հարուստ պետութեան եւ կը դառնայ ... Արեւելքի խաղաղութեան եւ քաղաքակրթութեան կարեւորագոյն գործօններից մէկը*»[22]:

Խորհրդաժողովի համար կազմուած լրացուցիչ յայտագրերի մէջ կար փաստաթուղթ՝ կովկասեան հայկական հանրապետութեան մասին: Դրանում նշւում էր, թէ Անդրկովկասը պոկուեց Ռուսական կայսրութիւնից 1917ի վերջին, իսկ նրա երեք մասերի անկախութիւնը հռչակուել էր 1918 Մայիսի վերջին միայն: Այնուհետեւ, երբ ցարական կովկասեան բանակը կազմալուծուեց եւ հայերին մէնակ թողեց իրենց դարաւոր թշնամու հանդիման, այս երիտասարդ հանրապետութիւնը՝ իր սահմանափակ միջոցներով, դիմադրեց այն ժամանակ Կարսի վրայ յարձակուող թուրքական բանակին եւ եօթ ամիս կատաղի պայքարեց նրա դէմ:

Հակառակ հայերի աղաչանքին, Ռուսաստանը նրանց թողեց բախտի քմահաճոյքին ու մատնեց նրանց ուժերն ակնյայտ գերազանցող պատերազմի, յետոյ՝ նրանց հետ չխորհրդակցելով, Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով Թուրքիային յանձնեց Կովկասի հայկական նահանգները. Կարսը, Արդահանն ու Կաղզուանը՝ անհաշուելի վնաս հասցնելով հարիւր հազարաւոր հայերի, եւ իր իսկ կամքով ու գործողութիւններով ընդմիշտ խըզեց իր եւ Հայաստանի միջեւ եղած բոլոր կապերը[23]: Միացեալ Լեհաստանը, Ֆինլանդայի անկախութիւնը եւ ուկրայնական պետութեան հիմնադրումը մերժեցին նախկին Ռուսական կայսրութեան պահպանման հարցը: Ուրեմն, կարիք չկար մեկուսացնելու Թուրքական Հայաստանը Ռուսակա-

---

[21] ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 2, գ. 1005, թ. 9:

[22] ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 2, գ. 1005, թ. 10:

[23] *The Armenian Question Before the Peace Conference, A Memorandum Presented Officially by the Representatives of Armenia to the Peace Conference at Versailles, on February 26th, 1919*, Press Bureau of the Armenian National Union of America, New York, 1919, էջ 31:

նից: Արեւելեան մասը օգնելու էր արեւմտեանին՝ կազմակերպելու պետութիւնն ու տնտեսութիւնը, իսկ նրանց միացումը միանգամայն բնական ընթացք էր: Յատկապէս ազգային միասնութիւնը նպաստեց հայերի ցարական կոչի արձագանգին ու կամաւորական ջոկատների ստեղծմանը, այդ միասնութիւնը նրանց ուղղեց Ֆրանսայի եւ Բրիտանիայի բանակների շարքերը:

ՀՀ պատուիրակութեան ղեկավար Ահարոնեանը եւս մէկ յուշագիր է ներկայացրել Փարիզի համաժողովի նախագահ Կլեմանսոյին: Այն եւս յիշատակում էր ցարական բանակի 150-200,000 հայ մարտիկների մասին, եւ թէ՝ Դաշնակիցների համակրանքն ու աջակցութիւնը մղեց երիտթուրքական կառավարութեան կողմից հայերի աննախադէպ կոտորածին ու նրանց աքսորին՝ սիրիական անապատ: Ըստ յուշագրին, 1915-18ին արեւմտեան նահանգներում զոհուեց մէկ միլիոն մարդ: Նոյն ժամանակահատուածում ռուսական բանակը փլուզուեց՝ բարոյալքուած բոլշեւիզմի կարգախօսներով, եւ իսպառ լքեց Կովկասեան ճակատը: Սա ստիպեց կովկասահայութեանը անձնուրաց եւ միայնակ մարտնչել ընդհանուր թշնամու դէմ՝ առանց որեւէ աջակցութեան: Ռուսական բանակի խայտառակ դասալքութեանը անմիջապէս հետեւեց Բրեստի ամօթալի հաշտութիւնը:

Վերջինս ոչ միայն «*թուրքերին թողեց ռուսական բանակի հայերի ամենագործուն օգնութեամբ գրաւուած Թուրքական Հայաստանի նահանգները, այլեւ թուրքերին յանձնեց նոյնիսկ զուտ հայկական կովկասեան նահանգները՝ Կարսն ու Կաղզուանը, ինչպէս եւ Բաթումն ու Արդահանը*»: Ահարոնեանը նշում է, որ օգտուելով Ֆրանսայի ԱԳՆ ղեկավար Ա. Ռիբոյի եւ Թիֆլիսում ֆրանսական հիւպատոսութեան ծառայութիւններից, ինքը հայցեց նախարարի ոչ միայն բարոյական ու ռազմանիւթական օգնութիւնը՝ Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի չեղարկումով հանդերձ, քանի որ այն հրապարակուեց բոլշեւիկների կողմից, այլեւ Հայաստանի անկախութեան անյապաղ հռչակումը[24]: Օգնութիւնը խոստացել էին: Ֆրանսայից յիշեցրին Բրիտանիայի վարչապետ Դէյվիդ Լլոյդ Ջորջի 1918 Յունուարի 5ի հանդիսաւոր յայտարարութիւնը, թէ նրա երկիրը ճանաչում է Հայաստանի անկախ ազգային գոյութեան իրաւունքը: Այնուհետեւ ֆորէյն օֆիսի ղեկավար Բալֆուրը Յուլիսի 11ին յաւելեց համայնքների պալատում, թէ Դաշնակից տէրութիւնների առաջնորդները «*բացէիբաց արտայայտուեցին Հայաստանի ապագան ինքնորոշման սկզբունքներով կարգաւորման օգտին*»[25]:

---

[24] Նոյն, էջ 66-67:

[25] *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1918, Supplement I The World War, vol. I*, Government Printing Office, Washington, 1933, էջ 11. նաեւ՝ Great Britain Parliament, House of Commons, *The Parliamentary Debates 1918, Hansard*, Official report, 5th series, vol. 108, London, His Majesty's Stationary

ՀՀ պատուիրակութեան ղեկավարը Անդրկովկասի երեք մասերը ճիշտ է նկարագրել որպէս տարբեր քաղաքական կողմնորոշման տարածքներ, որտեղ Վրաստանը գտնւում էր Գերմանիայի, իսկ Ադրբեջանը՝ Թուրքիայի արտաքին ազդեցութեան ներքոյ: Սա բացառում էր երկրամասի վարչական սերտաճումը, որը կարող էր միասնական մնալ միմիայն մէկ եւ բաւականաչափ ուժեղ երկրի հսկողութեան պարագայում: Քանի որ Դաշնակիցները նման վերակացու չէին ուղարկում, մնում էր կանոնաւորել տեղի հանրապետութիւնների անկախութիւնը եւ ապահովել դրանք արտաքին ներխուժումներից: Յուշագրի հեղինակը կրկնեց, որ Ռուսաստանը հայերին թողել է կործանման, ինչը նշանակում է, որ նա ընդմիշտ խզել է կապերն Հայաստանի հետ: «*Հետեւաբար, Հայաստանի Հանրապետութիւնը իրեն իրաւասու էր համարում պահանջել՝ անյապաղ ճանաչելու իր վաստակած ու մարտի դաշտում ձեռք բերուած անկախութիւնը, երբ նոյնիսկ թշնամին սպիպուած էր ընդունել նրա զէնքի յաջողութիւնը*»[26]: Այդ ամէնին գումարւում էին ողջ ժողովրդի կրած գերմարդկային վնասները: Ահարոնեանը՝ Ազգային պատուիրակութեան լիակատար համամտութեամբ, պահանջում էր ճանաչել ՀՀ անկախութիւնը եւ նրան տեղ տրամադրել Փարիզի բանակցութիւնների սեղանի շուրջ:

Այդ ենթախորքում, 1919ի Մարտի 21ին արտգործնախարար Ս. Տիգրանեանը՝ ՀՀում Բրիտանիայի ռազմական ներկայացուցիչ Տեմպերլիին յղած նամակում Հայաստանը բնութագրեց որպէս անկախութեանը պատրաստուող երկիր[27]: Եւ արդէն ամսի 28ին, Անդրկովկասում բրիտանական զօրքի հրամանատար զօրավար Վ. Թոմսոնը յստակեցրեց Երեւանում՝ կառավարութեան հետ խորհրդակցութեան ժամանակ, որ ռուսական կամաւորական բանակը ֆինանսաւորելու կողքին, բրիտանացիները սատարելու են նաեւ երկրամասի անկախութեանը[28]: Յուլիսի 28ին, Փարիզի վեհաժողովում ՀՀ պատուիրակութեան ղեկավար Ահարոնեանը իր հանրապետութեան արտգործնախարար Ալեքսանդր Խատիսեանին գրած նամակով տեղեկացնում էր՝ վեհաժողովին կից գործող, Դենիկինի կազմուած Ռուսական պատուիրակութեան դիրքորոշման կարեւոր փոփոխութիւնների մասին: Եթէ կէս տարի առաջ կամաւորական բանակի հրամանատարը կտրականապէս մերժում էր ՀՀ անկախութիւնը, ապա Յուլիսի 10ի դրութեամբ ներկայացուցիչ Վ. Մակլակովը[29] պաշտօնապէս հաղոր-

---

Office, 1918, col. 473, www.hansard-archive.parliament.uk, մատչում՝ 15. 07. 2024ին. նաեւ՝ *The Armenian Question*, էջ 67:

[26] *The Armenian Question*, էջ 69:

[27] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 121, թ. 2:

[28] ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 101, թ. 16:

[29] Նախկինում Ժամանակաւոր կառավարութեան դեսպան, 1918ի Նոյեմբերից՝ Դենիկինի փարիզեան ռուսական քաղաքականութեան խորհրդատու:

դեց 4ի Խորհուրդին՝[30] Ռուսաստանի համաձայնութիւնը՝ Երեւանի քաղաքական անկախութեանն ու Հայաստանի երկու մասերի միացմանը: Մակլակովը յաւելեց, որ խիստ թշնամական միջավայրը նոր պետութեանը ստիպելու է հաստատուն դաշինք կազմել Ռուսաստանի հետ[31]:

ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ԴՐՈՅԹԸ ՈՒ ՀՀ ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՈՒՀԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԻ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՈՒ ՊԵՏԱԿԱՆ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԵՐՈՒՄ

1919 Օգոստոսի 23ին Լոնդոնում՝ ռազմական նախարարութիւնում հանդիպում է կայացել ռազմական նախարար Ուինստոն Չերչիլի անձնական քարտուղար Ա. Սինկլէրի եւ զօրավար Անդրանիկ Օզանեանի միջեւ: Նրանց զրոյցի գրառումները բաժանուել էին կառավարութեան բոլոր անդամներին: Նոթերում նախարարի օգնականը նշում է, որ Անդրանիկն ու նրա հայրենակիցները յստակօրէն հասկանում էին, որ Դաշնակիցներն առաջին հերթին պաշտպանում են փոքր ազգերի ազատութիւնը եւ անկախութիւնը: 1918ին Անդրանիկն ու նրա մարտիկները կռւում էին հասկանալով անկախութեան պահանջի առաջնահերթութիւնը: Այժմ էլ՝ 1919ի Օգոստոսին, երբ հայերի գոյութեան սպառնալիքը չվերացուեց, զօրավարը դիմում էր բրիտանական բանակին՝ կոչ անելով չլքել Կովկասը: Նրանց զօրքի, այնուամենայնիւ, հեռանալու պարագային ինքը պատրաստ էր վերադառնալ որպէս փոխարինող Հայաստան ու Դաշնակիցների նիւթական ու ֆինանսական օժանդակութեամբ հաւաքագրել երկու զօրաբաժին: Այդ մտադրութիւնը իրականացնելու համար պահանջւում էր բրիտանական մեծաքանակ մատակարարում ու մինչեւ 40 հոգի սպայակոյտի սպայ՝ նորակոչիկներին կազմակերպելու եւ առաջնորդելու համար: Օզանեանի կարծիքով, Անդրկովկասում թուրքերի տարած յաղթանակը աւելի մեծ վնաս կը բերի ոչ թէ ամերիկացիներին կամ ֆրանսացիներին, այլ յատկապէս Բրիտանիային[32]:

Արեւմտահայութեան եւ արեւելահայութեան հասարարական միտքն եւ ազատագրական շարժումը ձեւաւորւում էին տարբեր պայմաններում եւ

---

[30] Քանի որ Ահարոնեանի նախորդ սուրհանդակը Երեւանն է մեկնել 1919ի Յունիսի 24ին, նշենք. Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի վարչապետեր Լլոյդ Ջորջի, Կլեմանսոյի, Վ. Օռլանդոյի եւ ԱՄՆ նախագահ Վիլսոնի զրոյցները արձանագրւում էին մինչեւ Յունիսի 28ը: Ամսի 29ին ԱՄՆ նախագահ մեկնել էր տուն ու 4ի Խորհուրդն էլ չէր գումարւում: Յուլիսի 28ի դրութեամբ գործում էր ԱՄՆ դեսպան Հ. Ուայթից, Բրիտանիայի եւ Իտալիայի արտգործնախարարներ Բալֆուրից ու Թ. Տիտտոնիից, Ֆրանսիայի վարչապետ Կլեմանսոյից եւ Ճապոնի լիազօր դեսպան Ն. Մակինոյից կազմած 5ի Խորհուրդը:

[31] ՀԱԱ, ֆ. 200,24 ց. 1, գ. 290, թ. 17-18. նաեւ՝ Ա. Ահարոնեան, *Սարդարապատից մինչեւ Սեւր եւ Լոզան*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2001, էջ 33–34:

[32] Churchill Archive Centre, Churchill College, Cambridge UK, CHAR 16/24/f. 132:

տարբեր տէրութիւնների ազդեցութեան ներքոյ: Թէեւ ազգի երկու թեւերն էլ ապրում էին միապետական, բռնակալ պետութիւններում, սակայն տարբեր էին Օսմանեան ու Ռուսական կայսրութիւնների տնտեսական եւ իրաւական զարգացումը, արեւմտամէտութեան ու իրենց հպատակներին կեղեքելու աստիճանը: Եթէ պոլսահայ մտաւորականութիւնն ու թուրքական վերնախաւը գտնւում էին Բրիտանիայի, Ֆրանսայի, Գերմանիոյ ազդեցութեան ներքոյ, ապա Թիֆլիսում եւ Բաքւում գործող արեւելահայ մտաւորականութիւնն ու գործարար շրջանակները կրում էին օսմանեանից աւելի զարգացած Ռուսաստանի ազդեցութիւնը: Համազգային ազատագրական միտքն ու շարժումը կենտրոնացած էին յատկապէս Արեւմտեան Հայաստանի ծանր վիճակի վրայ, երկրորդական համարելով այլ հարցերը:

Սակայն առաջին աշխարհամարտի ողբերգական գործընթացների արդիւնքում անկախութիւնը ձեւաւորուեց Արեւելեան Հայաստանի մէկ մասում՝ Երեւանի շուրջ, իսկ Արեւմտեան Հայաստանը քանդուեց համատարած բնաջնջման եւ ամբողջ ժողովրդի վտարման արդիւնքում: Այնտեղ կեանքը անհնարին էր, իսկ նորանկախ Հայաստանի Հանրապետութիւնը զուրկ էր պաշտպանունակ եւ ինքնաբաւ տարածքից, արտաքին ճանապարհներից, պետական ծառայողներից, կանոնաւոր զինուած ուժերից, արդիւնաբերութիւնից, բժշկական ու բարձրագոյն կրթութեան համակարգից, ու մինչեւ 1918 Յուլիսի 19ը՝ նոյնիսկ մայրաքաղաքից, որպէս պետութեան վարչական կենտրոնի[33]: Նշենք, որ թուրք-գերմանական ռազմագրաւման պայմաններում հայութիւնը դատապարտուած էր ոչնչացման, եւ Դաշնակից տէրութիւնների յաղթանակը միայն ապահովեց կեանքը շարունակելու հնարաւորութիւնը:

Այդ իրողութիւնն էր թելադրում Ազգային, եւ 1919 Փետրուարի 4ին Փարիզ ժամանած ՀՀ պատուիրակութեան գործունէութիւնը[34]: Իրենց քայլերի եւ ընկալումների տարբերութիւնը պայմանաւորուած էր ոչ միայն տարբեր քաղաքական կողմնորոշումներով, այլեւ առաջին հերթին, Եւրոպայի յաղթած տէրութիւնների եւ ԱՄՆի շահերով ու ազդեցութեամբ: Հասկանալի է ՀՀ պատուիրակութեան զիջողական դիրքը Նուբարի ղեկավարած Ազգայինի նկատմամբ ու նրա աւելի սեղմ, բայց իրականանալի սահմաններից հրաժարումը: Այդ կեցուածքը ունէր պարզ բացատրութիւն՝ երկու պատուիրակութիւններն էլ վճռական դեր չունէին իրենց հարցերի լուծման գործընթացում ու ստիպուած համաձայնում էին եւրոպացիների բոլոր լուծումներին:

Քանի որ ՀՀ պատուիրակութեան թիկունքում կար թէկուզ թոյլ, բայց գնալով աւելի համակարգուող պետութիւնը, նրա անդամները ընդունում

---

[33] ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 97, թ. 30. նաեւ՝ Ա. Բաբալեան, *Էջեր՝ Հայաստանի անկախութեան պատմութիւնից*, տպ. Յուսաբեր, Գահիրէ, 1959, էջ 8-9:

[34] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 193, թ. 55, 59 դարձ.:

էին եւրոպացիների կամ ԱՄՆի հոգատարութիւնը՝ պաշտպանութեան ասպարէզում, սահմանափակելով դրսի միջամտութիւնը ֆինանսական, օրէնսդիր եւ այլ վարչական հարցերի: Ի տարբերութիւն դրա, Նուբարը՝ հոգատարութեան նախագիծը կազմելիս, կասկածամիտ էր Երեւանի ուժերի նկատմամբ, ուստի նա ընդարձակում ու երկարացնում էր հոգատար պետութեան լիազօրութիւնները[35]:

Բացի դրանից, Ազգային պատուիրակութիւնը կարեւորում էր Կիլիկիան եւ Խարբերդի նահանգը[36]: Նա ակնկալում էր Ֆրանսայի հոգատարութիւնը Կիլիկիայում, ուղղուած լինելով դէպի Միջերկրական ու եւ եւրոպական շուկայ: ՀՀ պատուիրակութիւնը պարզում էր Բաթում նաւահանգստի եւ պատերազմի տարիներին ռուսական բանակով ռազմակալուած նահանգների ապագան[37]: Յատկապէս նրանք պէտք է միացուէին առկայ հանրապետութեանը ու կապուէին ռուսական շուկայի հետ: Սակայն ե՛ւ Նուբարը ե՛ւ Ահարոնեանը՝ ՀՀ կառավարութեամբ հանդերձ, թերգնահատեցին քաղաքականութեան ռազմական գործօնը: 1919 Օգոստոսից՝ երբ բրիտանական բանակը հեռացաւ Անդրկովկասից, ու յատկապէս 1920 Ապրիլ-Մայիս ամիսներից՝ երբ արդէն ակնյայտ էր բոլշեւիկների եւ ֆրանսացիների գործակցութիւնը քեմալականների հետ, պարտադիր էր էապէս փոխել հայերի արտաքին քաղաքականութիւնը:

Այնինչ, Ազգային պատուիրակութիւնն ու 1920 Մայիսի 5ից Յուլիսի 13ը Փարիզում գումարուած Հայ ազգային Բ համագումարի մասնակիցները չեն կարողացել մշակել նոր ռազմավարութիւն. արդեո՞ք պաշտպանել Կիլիկիան ու ձեւաւորել նրա առանձին, ինքնուրոյն պետութիւնը, թէ՞ կազմակերպել զանգուածային արտագաղթ, որոշելով նրա հիմնական ուղղութիւնն ու անմիջական բանակցութիւններ սկսել թուրքական կողմի հետ[38]: Է՛լ աւելի մեծ էր Երեւանի կառավարութեան անելիքը՝ ինչպէս Մոսկուայի, այնպէս էլ քեմալականների հետ յարաբերութիւնների ոլորտում: Այդ պայ-

---

[35] Հմմտ.՝ հայկական 24 Յունիս 1919ին եւ 20 Մարտ 1920ին կազմած հոգատարութիւնների նախագծերը (ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 1218, թ. 5-6 եւ ֆ. 200, ց. 1, գ. 556, թ. 126-27). նաեւ՝ *Armenia in Documents of the U.S. Department of State 1917–1920*, comp. G. Makhmourian, Institute of History NAS RA, Yerevan, 2020, էջ 129:

[36] Տե՛ս, օրինակ՝ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 50, թ. 1, կամ Նուբարի 1920 Փետրուարի 12ի նամակը Բրիտանիայի արտգործնախարար Ջ. Քերզոնին (ՀԱԱ, ֆ. 420, ց. 1, գ. 1047, թ. 6-7):

[37] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 557, թ. 318:

[38] *Համահայկական խորհրդակցութիւններ (1912-1920 թթ.), Փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու*, կազմ.՝ Ա. Վիրաբեան, Գ. Աւագեան, Ռ. Գրիգորեան, Ա. Կիրիմեան, պատ. խմբ.՝ Ա. Վիրաբյան, Հայաստանի Ազգային արխիւ, Երեւան, 2004, էջ 580, 622, 633-34. նաեւ՝ R. Hovannisian, *The Republic of Armenia, vol. III From London to Sèvres, February-August, 1920*, University of California Press, Berkeley & Los Angeles, 1996, էջ 376-78:

մաններում յատկապէս ռազմական գործօնը վճռորոշ էր արտաքին քաղաքականութեան համար: Նամանաւանդ որ 1920 Մայիսի 11ից, երբ հրապարակուեց Սեւրի պայմանագրի նախագիծը, ե՛ւ Դաշնակից տէրութիւններին, ե՛ւ Երեւանի կառավարութեանն ու Փարիզում գործող պատուիրակութիւններին քաջ յայտնի էր Թուրքիայի ազգայնականների պատերազմին պատրաստուելու փաստը:

ԴԱՇՆԱԿԻՑ ՏԷՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ՝ ՀՀ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ԱՆՎԻՃԵԼԻ ԸՆԴՈՒՆՈՒՄԸ 1919 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ-1920 ՕԳՈՍՏՈՍԻՆ

Տարածաշրջանում Բրիտանիայի գերագոյն յանձնակատար Ջ. Ուորդրոպը՝ 1919 Հոկտեմբերի 15-17ին Հայաստանի Հանրապետութիւն կատարած այցից յետոյ, գրեց իր արտգործնախարար Քերզոնին. հայերն «*անկասկած կը հասնեն յաջողութեան, եթէ անգամ նուազագոյն հնարաւորութիւն ստանան*»: Այդ ժողովուրդը «*եղել է մեր հաւատարիմ դաշնակիցը, կռուել քաջաբար ու տոկունօրէն*», ինչն ընդմիշտ կը փակի «*զրպարտիչների բերանները, որոնք ասում էին, թէ իբր նրա արհեստը կոտորածի չդիմադրող զոհ լինելն է*»: Հայերի ռազմական սխրագործութիւնը «*լիովին արդարացնում է ազատ քաղաքական կեանքի նրանց պահանջը, որին նրանք միագամայն պիտանի են*»[39]: Այս հիմնադրոյթը շարունակուեց 1919 ձմռանը, մինչեւ 1920 Օգոստոսին ստորագրած Սեւրի պայմանագիրը: Այսպէս, 1920 Մարտի 11ին լորդերի պալատում Քերզոնը փաստացի ճանաչուած ՀՀն անուանել է ապագայ պետութեան միջուկը: Նա նոր երկրի համար պահանջում էր հայերի յստակ ազգային գերակշռութիւն պաշտպանելու յարմար սահմանները ու ելք դէպի ծով: Նախարարը նշեց ԱՄՆի ինքնաբացարկը պաշտպանութեան հարցերում, բայց ակնկալում էր նրանց նիւթական աջակցութիւնը: Դաշնակիցները կարող էին զէնք տրամադրել, սակայն ՀՀն ինքը պէտք է զինուորներին համալրէր: Ընդ որում, քաղաքական գործիչը պարզաբանեց. Հայկական Հարցը՝ Արեւելքում առկայ շատ հարցերի նման, չի կարգաւորւում միայն Հանրապետութեան ներսում, այլ որոշւում է արտաքին ուժեղ գործոններով[40]: Այդուհանդերձ, բրիտանացիները պահանջում էին որ Երեւանն առաւելագոյնս եւ ամէն գնով պահպանի իր անկախութիւնը: Ի տարբերութիւն նրանց՝ Ֆրանսա-

[39] Great Britain Foreign Office Archives, Public Record Office, London, class FO 608 Peace Conference, 1919-1920: Correspondence, vol. 79, file 342/1/12, doc. 2114, Encl., p. 608–609.

[40] *The Times*, London, 12 Մարտ 1920, էջ 10. նաեւ՝ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, թ. 10 դարձ. նաեւ՝ *The New York Times*, 12 Մարտ 1920, էջ 1. նաեւ՝ Great Britain Parliament, House of Commons, *The Parliamentary Debates 1923*, Hansard, Official report, 5th series, vol. 162, London, His Majesty's Stationary Office, 1923, col. 633, https://hansard.parliament.uk/Commons/1923-03-28/debates/ffd383e7-018b-4556-91d1-6d1f60ed88de/Armenians, մատչում՝ 15 Յուլիս 2024:

յում մշակուեց ամբողջական տեսակէտ՝ միջպետական, առաջին հերթին՝ տնտեսական յարաբերութիւնների մասին: Իսկ ամերիկացիները ՀՀին այդքան անհրաժեշտ պաշտպանութիւն խոստացող հոգատարութիւնը փոխարինել էին անկախութեամբ:

Այսպէս, 1919 Դեկտեմբերի 12ին Ֆրանսայի ԱԳՆը մշակել է իր ուրոյն հայեցակարգը ՀՀ եւ ողջ միացեալ Հայաստանի սահմանների մասին[41]: 1920 Փետրուարի 12ին երկրի վարչապետ Ա. Միլերանը «Հրահանգներ» ուղղեց Թիֆլիսում իր գերագոյն յանձնակատարին: Նա չէր բացառում Ռուսաստանի վերադարձն Անդրկովկաս, ուստի Հայաստանի առնչութեամբ շեշտադրում էր տնտեսական կապերը: Նրա անկախութեան աջակցութիւնը անուանուեց ֆրանսական դիւանագիտութեան գերակայութիւն[42]: Կոմս Դ. դը Մարտէլն ի կատար էր ածում այդ առաջադրանքն ու նշում թուրք-թաթարական դաշինքի մահաբեր վտանգը Հայաստանի ֆիզիկական գոյութեան համար: Հետեւաբար, նա պահանջում էր Ֆրանսայի ռազմաքաղաքական մասնակցութիւնն ու հայկական բանակի առաւելագոյնս ամրապնդումը[43]:

Իր հերթին, ԱՄՆ ծերակոյտի միջազգային յարաբերութիւնների յանձնաժողովի ենթայանձնաժողովը՝ 1919 Սեպտեմբերի 27-Հոկտեմբերի 10-ին, այնուհետեւ բուն ծերակոյտը՝ 1920 Մայիսի 29-Յունիսի 1ին, երիցս լսեցին Ամերիկայի հայկական քաղաքականութեան հարցը: Սեպտեմբերին ենթայանձնաժողովի անդամները քննարկեցին ծերակոյտի համատեղ բանաձեւը՝ լիովին անկախ, միացեալ Հայաստանի մասին, որը Ամերիկայի նախագահը կարող էր պաշտպանել բանակի եւ նաւատորմի բոլոր միջոցներով: Այդ պետութիւնը պէտք է ստանար ոչ թէ ռազմավարական, այլ ազգային սահմաններ: Ընդ որում, ինչպէս նշեց ծերակուտական Ջ. Շ. Վիլիամսը, քննարկման պահին Թուրքիան, քրդերն ու տեղի թաթարները «*աշխատում էին ոչնչացնել հայկական ցեղը*» ամբողջ Անդրկովկասում[44]: Ի պատասխան, նա լսեց՝ «*Եթէ որեւէ մեծ տէրութիւն չստանձնի հայկական պետութիւնը հիմնելու պատասխանատուութիւն, ապա հայ չի մնալու՝ այն ստեղծելու համար*»[45]: Հետեւաբար, երբ ծերակուտական եւ ԱՄՆ յաջորդ նախագահ Ու. Հարդինգը հարց ուղղեց՝ «*Արդեո՞ք Հայաս-*

---

[41] *Documents on British Foreign Policy, 1919–1939, vol. 4*, ed. E. L. Woodward and R. Butler, 1st Series, London, His Majesty's Stationery Office, 1952, էջ 942-56.

[42] *Documents diplomatiques français 1920–1932*, 1920, *tome I (10 Janvier – 18 mai)*, Imprimerie Nationale, Paris, 1997, էջ 172-74.

[43] Նոյն, էջ 513-14:

[44] *Maintenance of Peace in Armenia*, Hearings before a Subcommittee of the Committee on Foreign Relations, United States Senate, 66th Congress, 1st Session on S.J.R. 106 A Joint Resolution for the Maintenance of Peace in Armenia, Washington, Governmental Printing Office, 1919, էջ 3, 16, 7-8:

[45] Նոյն, էջ 10, 13–14, 27-28, 30, 36-39, 50-51, 72-73, 78, 87-91:

տանի ժողովուրդը գերադասում է իր քաղաքականութեամբ եւ ինքնորոշմամբ օժտուած միացեալ պետութեան ճանաչումը, թէ՞ հոգատարին», Ամերիկայի Հայ Ազգային միութեան կողմից ենթայանձնաժողով հրաւիրուած Բոստոնի դատապաշտպան Վ. Մալքոմը նախընտրեց հոգատարին: Իրաւաբանը հաստատեց Հարդինգի մտավախութիւնը, որ հայերի ուժը ինքնապաշտպանութեան համար չէր բաւարարում[46]:

Նոյնը կրկնեց նաեւ պետքարտուղարի օգնական Վ. Ֆիլիպսը: Հայաստանի Հանրապետութեան գոյապահպանութեան համար անհրաժեշտ էր պաշտպանել երկաթուղիները, ապահովել սնունդն ու արտադրողական գործիքները[47]: Նախիջեւանը ցոյց տուեց, որ մէկ ամերիկեան հետեւակային գնդի, իսկ աւելի լաւ՝ հետեւակի ուժեղացուած զօրախմբի կամ 20-հազարանոց զօրաբաժնի թէկուզ երկու տարի տեղում չմնալը երկրին սպառնում էր լայնածաւալ յարձակումով եւ համընդհանուր կոտորածով[48]: Այնինչ, նկատեց հրաւիրեալներից մէկը, ԱՄՆ իրօք կը յաղթի պատերազմում միայն այն դէպքում, եթէ իրենք էլ ձեւաւորեն իրենց հարկաւոր աշխարհը: Իդէպ, հայերը կայունացնող ազդեցութիւն են գործում տարածաշրջանում՝ նրանք յարգում են սեփականութեան իրաւունքը, աշխատասէր են ու ձգտում են գիտելիքի: Մի ամբողջ ցեղի փրկութիւնը կախուած է այն բանից, թէ արդեօ՞ք օգնելու ենք նրանց, թէ՞ ոչ: Քաղաքացիական բնակչութեանն ու զինուորներին սնունդ, զինամթերք ու 30-հազարանոց ազգային բանակին մատակարարելը, Երեւանի կառավարութեանը փաստացի ճանաչելն ու Բաթում-Բաքու երկաթուղին հսկողութեան տակ առնելն ապահովելու է ժողովրդի պահպանումը: Իսկ առանց արտաքին օգնութեան՝ Հանրապետութիւնը կէս տարի էլ չի ապրելու[49]: Նկատենք, որ ենթայանձնաժողովում ելոյթ ունեցած ՀՀ առաջին վարչապետ Քաջազնունին հայցում էր ընդամէնը 4-5 հազար ամերիկեան զինուոր եւ փոխառութիւն՝ 30-40-հազարանոց ազգային բանակը սննդով ու զինամթերքով ապահովելու, ինչպէս նաեւ վարկեր՝ քաղաքացիական բնակչութեանը կերակրելու համար: Պարտքն ապահովում էր հանրապետութեան ամբողջ հումքով ու հանքարդիւնաբերութեամբ[50]:

Ինչպիսի՞ն էր լսումների արդիւնքը: ԱՄՆ քաղաքական գործիչներն իսկոյն ժխտեցին հոգատարութիւնն ու սահմանափակեցին ռազմական խընդիրը ոչ թէ միացեալ Հայաստանի, այլ ՀՀ կառավարութեան փաստացի ճանաչելու հարցով: Մնացած ամէն ինչ, նոյնիսկ փաստացի թերի ճանա-

---

[46] *Maintenance of Peace in Armenia*, էջ 24:
[47] *Maintenance of Peace in Armenia*, էջ 34-35.
[48] Նոյն, էջ 37-38, 52-53, 58–59, 78, 94, 98, 105, 123-25:
[49] Նոյն, էջ 94, 96, 105, 120-21:
[50] Նոյն, էջ 110-11.

չումը, անժամկէտ յետաձգուեց[51]: Վերջնական վճիռը կայացուեց 1920 Մայիսի 29-Յունիսի 1ին՝ բուն ծերակոյտում: Յունիսի 1ին օրէնսդիրները մերժեցին նախագահի՝ Հայաստանի հոգատարութիւնը ստանձնելու պաշտօնական դիմումը: Իսկ ինչպէ՞ս էին ընկալում ծերակուտականները Հայաստանը եւ նրա հոգատարութեան խնամակալութեանը փոխարինած քաղաքական լիիրաւ ինքնիշխանութիւնը:

Ծերակուտականներ Հ. Քէ. Լոջը, Ջ. Ռիդը, Զ. Թոմասն ու Ֆ. Բրանդեջին իսկոյն անդրադարձան միացեալ պետութեան գլխաւոր խնդրին՝ յստակ ու Հանրապետութեան ուժերով պաշտպանելի սահմանների բացակայութեանը: Դրանք դեռ պէտք է հաստատէր ԱՄՆ նախագահը: Խնդիրներին գումարւում էին բնակչութեան խառը ազգային կազմը, Վրաստանի, Ադրբեջանի եւ քրդերի հետ սուր հակամարտութիւնները, Դարդանէլներով հանդերձ հաղորդակցման արտաքին ուղիներից կախուածութիւնը, նեղուցներից եւ Անատոլիայից Անդրկովկաս սփռուած տարածաշրջանի ռազմական հսկողութեան կարիքը, միշտ ռազմատենչ այլադաւան շրջապատը՝ համաշխարհային գերազանցութեան ձգտող հայերի վաղեմի տիրակալը, քեմալականների ահեղ եռանդը, շահերի անմիջական բախումը Ռուսաստանի եւ Բրիտանիայի հետ, մեծ ու երկարաժամկէտ ներդրումների եւ մեծաքանակ բանակի անհրաժեշտութիւնը[52]:

Ջ. Ռոբինսոնը նկատեց, որ ԱՄՆը մասամբ պատասխանատու է այն քաղաքական պայմանների համար, որոնցում յայտնուել է Հայաստանն ու նրա ժողովուրդը: Նա առաջարկեց էապէս ամրացնել ՀՀ ինքնիշխանութիւնը, որն ունակ է ստեղծել կայուն, ժամանակակից պետութիւն: Ծերակուտականն ասաց, որ կարելի է ծովային հետեւակով ռազմանաւ ուղարկել Բաթում՝ ընդհանուր կարգ ու կանոն պահպանելու համար: Փարիզի համաժողովը Հայաստանն անուանեց անկախութեան համար բաւարար զարգացած երկիր, հոգատարի խորհրդատուութեան եւ օգնութեան ենթակայ: Ընդ որում, այդ ամբողջ ոլորտը՝ Բաթում-Երեւան-Բաքու ճանապարհով հանդերձ, նախագահի իրաւասութեան մէջ է, ծերակոյտը չի կարող նուազեցնել նրա իշխանութիւնը: Ռոբինսոնը ամէնից անընդունելի էր համարում հայի երկարամեայ անզէն վիճակը «*մի երկրում, որտեղ նրանից բացի իւրաքանչիւր տղամարդ իր հրացանն է կրում*»: Առաւել եւս, քանի որ այդ ժողովուրդը, հնարաւորութեան դէպքում, միշտ հարուած էր հասցնում հարուածի դիմաց: Չէ՞ որ մենք՝ ամերիկացիներս, «*նրանց խորհրդատուում էինք կռուել Դաշնակիցների գործի համար, ուղղակիօրէն խոս-*

[51] R. Hovannisian, *The Republic of Armenia, vol. II*, University of California Press, Berkeley & Los Angeles, 1982, էջ 384, 388:

[52] *Armenian Mandatory*, Congressional Record, 66th Congress, 2nd Session, vol. 59, pt. 8, Washington, Governmental Printing Office, 1920, էջ 7877, 7889, 7966-69, 8052-53, 8060-61, 8065, http://congress.gov/bound-congressional-record/1920/06/01/senate-section?p=1, մատչում՝ 15 Յուլիս 2024:

տանալով ու հասկացնելով, թէ մեր յաղթանակի դէպքում նրանց նկատմամբ հալածանքները կը դադարեն»: Նրանք կռուել են ցանկացած այլ զինուորներից ոչ-պակաս, հետեւաբար, մենք պարտական ենք այդ մարդկանց, որոնք նպաստել են մեր յաղթանակին: Հայերը մարտնչել են քաղաքացիական անկախութեան ու կրօնական ազատութեան համար: Այժմ «*դրսեւորել դաւաճանութեանը հաւասար անտարբերութիւն*», ու չտրամադրել նրանց կառավարութեանը գործնական օժանդակութիւն՝ նշանակում է նրանց մատնել կործանման[53]:

Քրիստոնէական միասնութեան հարցը լուսաբանեցին Բրանդեջին, Ջ. Մքկորմիկը եւ Լոջը: Առաջինն ասում էր, որ ԱՄՆը պարտաւոր չէ զբաղուել ցանկացած ժողովրդով, նրա ինքնորոշման կամ քրիստոնեայ լինելու դէպքում: Երկրորդը յիշատակեց դիւանագիտութեան ցինիկութիւնը. «*Սուլթանի գաւազանը վաղուց կ'ընկնէր նրա տկար ու թուլացուող բռնումից, եթէ նրա ձեռքերը չպահէին Եւրոպայի քրիստոնեանյ տէրութիւնները*»: Մեզ չեն տուել Երուսաղէմն ու Սուրբ Հողը՝ Հայաստանի հետ միասին, քանի որ այդ տարածաշրջանում առկայ անվերջ գժտութիւնը «*իրականում պահպանում է այլ տէրութիւնների նիւթական շահերը: Եւրոպայում պատրանքներով չեն տարուում*» այդ հարցի առնչութեամբ: Իսկ երրորդը չէր ցանկանում պատասխանատուութիւն ստանձնել «*Հայաստանում ազգերի ուղեխաչքի համար: ... Հայերը քաջ ժողովուրդ են, որ դարերով պայքարել են իրենց անկախութեան հաստատման եւ իրենց իսկ կրօնին հետեւելու համար: Կարծում եմ, նրանք արժանի են օգնութեան: Գոյութիւն ունեն նրանց աջակցելու բազմաթիւ ձեւեր, առանց Միացեալ Նահանգների ներգրաւմանը*»[54]: Բացի 40 մլն. դոլ. արդէն իսկ առաքուած բարեգործութիւնից, նրանց կարելի է հանդերձել ու զէնք տալ: Լոջը չէր ուզում ամերիկացի զինուորների կեանքեր կորցնել օտար գժտութիւններում: Իսկ Թ. Ջ. Ուոլշը հարցրեց թէ արդեօք հնարաւոր չէ՞ Հայաստանը պարզապէս ներառել ԱՄՆի կազմում եւ այդպիսով իրականացնել դրա լիակատար հսկողութիւնը:

1920Ի ԹՈՒՐՔ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՈՐՊԷՍ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ԲՌՆԻ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄ

Երեք տէրութիւններն էլ՝ ԱՄՆը, Ֆրանսան եւ Բրիտանիան առանց մեծ դիմադրութեան ընդունեցին 1920 Սեպտեմբերի 22ից Դեկտեմբերի 2ը ծաւալուած թուրք-հայկական պատերազմի հետեւանքով հայկական անկախութեան կործանումը: Ու թէեւ Մ. Նահանգների նախագահը մինչեւ նոյն թուականի Նոյեմբերի 22ը զբաղւում էր թուրք-հայկական սահմանի մշակմամբ, բոլոր բանիմաց քաղաքական գործիչները ընկալում էին նրա աշ-

[53] Նոյն, էջ 8053-56, մէջբերումներ՝ էջ 8055, 8056:
[54] Նոյն, էջ 8059, 8060, 8062 եւ 8058:

խատանքը որպէս իրական կեանքին չառնչուող զբաղմունք: Իրականում տարածաշրջանը նորից վերահսկում էին Թուրքիան ու Ռուսաստանը, որոնց հետ ընդհարուելն անընդունելի էր Վաշինգտոնի համար: Ֆրանսայի նոր վարչապետ Լէյգը Նոյեմբերի 4ին գործարկել էր հայ-ֆրանսական յարաբերութիւնների նոր մօտեցում: Նա պարսաւում էր Խորհրդային Ռուսաստանը, համարում էր այն Թուրքիայից վտանգաւոր, բայց մեղմացնում էր իր դիմադրութիւնը բոլշեւիկների հանդէպ, թէեւ պահանջում էր ամէն կերպ սաստկացնել այդ պայքարը Հայաստանում: Ընդ որում, Լէյգը գրանցում էր ինքնիշխան ՀՀ պետութեան ճգնաժամային վիճակը: Այժմ մընում էր հոգ տանել այդ հանրապետութիւնում գտնուող ֆրանսական սեփականութեան մասին եւ առաւել արդիւնաւէտ իրականացնել հումքի արտահանումը, շարունակել աջակցութիւնը Երեւանի համալսարանին ու տեղափոխել քաղաքական գործունէութիւնը Վրաստան[55]:

Առաւել գործունեայ բրիտանական քաղաքականութիւնը պահանջում էր ամէն գնով շարունակել հայկական անկախութիւնը: Բրիտանացիները 1920 Նոյեմբերի 5ի դրութեամբ անգամ հասկանում էին, որ պատերազմը մահաբեր վտանգ է ՀՀ գոյութեանը, իսկ նրա երկարաձգումը աւելացնելու է հայկական տարածքի կորուստը: Այնուամենայնիւ, նրանց յարմար չէր Կարսն ընդգրկող Հայաստանը, որտեղ վերադառնալու էր ռուսական ազդեցութիւնը: Բոլշեւիկների ցանկացած հզօրացում պահանջում էր ՀՀի առաւելագոյն թուլացում, որն իրականացւում էր նրա անկախութիւնը պաշտպանելու կարգախօսով[56]:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանի քաղաքական անկախութեան հիմնաւորումը եւ Արեւմտեան Հայաստանի միաւորումը Արեւելեանի հետ կուռ պետութեան կազմում, խարսխուած էր երկու պատմական իրողութիւնների վրայ: Դա հայոց Մեծ Եղեռնը եւ արեւմտեան նահանգների իսպառ աւերումն է օսմանեան կառավարութեան կողմից 1915-18ին, ինչպէս նաեւ Կովկասի ռազմաճակատի փլուզումը՝ ռուսական բանակի փախուստով հանդերձ, 1917

---

[55] *Documents diplomatiques français 1920–1932, 1920, tome III (24 Septembre 1920 – 15 janvier 1921)*, P.I.E. - Peter Lang, Bruxelles, 2002, էջ 230-34:

[56] Տե՛ս՝ 1920 Հոկտեմբերի 3ին՝ Երեւանում, Հոկտեմբերի 16ին եւ 22ին՝ Թիֆլիսում տեղի ունեցած զրոյցներն Անդրկովկասում բրիտանական գերագոյն յանձնակատար, փոխգնդապետ Կ. Բ. Ստոուքսի (C. B. Stokes) հետ, ինչպէս եւ Պոլսում Բրիտանիայի գերագոյն յանձնակատար, փոխծովակալ Ջ. դը Ռոբէկի 1920 Նոյեմբերի 5ի նամակը Ֆորէյնն օֆիսի պետ Ջորջ Քըրզընին (ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, թ. 389–389 դարձ.. նաեւ՝ ֆ. 200, ց. 2, գ. 83, թ. 9. նաեւ՝ ֆ. 1457, ց. 1, գ. 183, թ. 2-3. նաեւ՝ Great Britain Foreign Office Archives, Public Record Office, London, class 371 Political: General Correspondence 1919-1920, volume 5172, document E 14269, file 262, index 44, Enclosure, էջ 74, 80:

Դեկտեմբերից 1918 Փետրուարը եւ առաջին աշխարհամարտի այդ հատուածի հայկական ինքնապաշտպանութիւնը 1918 Փետրուարի 5ից Յունիսի 4ը, իսկ փաստօրէն՝ մինչ այդ թուականի Հոկտեմբերի 18ը:

Ֆրանսայի քաղաքական գործիչներն առաջինն էին, որ տակաւին 1917ի Դեկտեմբերին, իրադրութեանը միանգամայն համապատասխան, նշեցին ՀՀ անկախութեան անհրաժեշտութիւնը: Առաջին աշխարհամարտում Դաշնակից երկրների յաղթանակից յետոյ ԱՄՆի եւ Բրիտանիայի ղեկավարները դրական արձագանգեցին ՀՀ գործունէութեանը՝ նրան օգնելով կենսական նշանակութիւն ունեցող սննդով ու մասամբ զինամթերքով: Իդէպ, բրիտանական հրամանատարութիւնը բոլոր վիճելի տարածքները ենթարկեց իր իրաւասութեանը: Փարիզի խաղաղութեան համաժողովում հայկական անկախութիւնը բոլորի կողմից գնահատւում էր որպէս քաղաքական առումով կենսունակ, որը թէեւ կարօտ էր ռազմական պաշտպանութեան, վարչական օժանդակութեան ու նիւթական աջակցութեան՝ հոգատարութեան տեսքով: Բոլոր երեք տէրութիւնների քաղաքական գործիչները նշում էին, որ ՀՀ անկախութեան եւ յատկապէս միացեալ Հայաստանի համար հիմնական սպառնալիքը արտաքին հաղորդակցութեան ուղիների բացակայութիւնն էր եւ թուրք-թաթարական ներխուժման վտանգը: 1920ին Ֆրանսան շեշտադրեց տնտեսական կապերը, ԱՄՆը հրաժարուեց հոգատարութիւնից, իսկ Բրիտանիան ամբողջութեամբ դուրս հանեց իր զօրքը Անդրկովկասից՝ պարզ հասկանալով քեմալա-բոլշեւիկեան դաշինքի վտանգը հայկական պետութեան համար: Նրանք բոլորը տեսականօրէն զբաղւում էին միացեալ Հայաստանի սահմանազատմամբ, սակայն իրականում անգործուն դիտարկել եւ ընդունել էին 1920ի թուրք-հայկական պատերազմի աղէտալի արդիւնքը, Ռուսաստանի վերադարձը եւ Թուրքիայի տարածքային ձեռքբերումները: Ամբողջութեամբ վերցրած, 1918-20ի անկախութեան ամենաեռանդուն աջակիցը Ֆրանսան էր, այնուհետեւ՝ ԱՄՆը, իսկ ամենազուսպ դիրքերը գրաւեց Բրիտանիան: Ընդ որում, ՀՀ պետական ամբողջ կազմի աշխատանքը գովում եւ Հանրապետութիւնը դիտարկում էին որպէս բնական միջուկ յետագայ միաւորման համար:

ASSESSING AN INDEPENDENT REPUBLIC OF ARMENIA AT THE END OF WWI BY FRENCH, BRITISH AND AMERICAN POLITICIANS

(SUMMARY)

GAYANE MAKHMOURIAN (ggmakhm@hotmail.com)

The justification for Armenian political independence and Western Armenia's unification with its Eastern counterpart into a single state was based on two historical realities: a) the Armenian Genocide, b) the complete devastation of the provinces of Western Armenia by the Ottoman government in 1915-1918. These realities were accompanied by the collapse of the Caucasian Front, the flight of the Russian Army from it (December 1917-February 1918), and its replacement by Armenian self-defence units (from 5 February till 4 June and actually until 18 October) in 1918.

French politicians were the first who quite adequately paid attention to the situation and the necessity of an independent Armenian Republic, in December 1917. After the victory of the Entente Powers in WWI, the USA and Great Britain leaders responded positively to the activities of the Republic of Armenia, providing it in 1919 with vitally important food and some military aid. At the same time, the British Command took all territorial disputes of the regional under its own jurisdiction. At the Paris Peace conference Armenian independence was estimated by all as politically more or less accomplished, though it required foreign military protection, and administrative and material support in the form of a mandate. Politicians of all three Powers noted that the main threat to Armenian independence and especially to a united Armenian state came from the absence of external communications, alongside the danger of a Turkish-Tatar invasion. In 1920 France prioritised its economic interests, the USA gave up the mandate and Britain completely evacuated its troops from the Transcaucaus, clearly comprehending the danger of the Turkish-Bolshevik alliance for the Armenian state. All of them theoretically dealt with the issues of delimitation of the borders of a United Armenian state, though in practice they merely observed and accepted the catastrophic results of the Turkish-Armenian war of 1920, Russia's return and Turkey's territorial acquisitions. Overall, between 1918 and 1920 France was the most ardent supporter of Armenian independence, followed by the USA, while Britain took the most reserved position. In addition, the efforts of the Armenian state apparatus were appreciated, and the Republic was seen as the natural nucleus for further unification.